

СОФІЯ РУСОВА – ОРГАНІЗАТОР ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
(1917 – ПОЧ. 1919 Р.)SOFIA RUSOVA IS THE ORGANIZER OF OUT-OF-SCHOOL EDUCATION
IN UKRAINE (1917 – BEGINNING OF 1919)

На основі дослідження окремих архівних документів встановлено, що на посаді директора Департаменту дошкільної та позашкільної освіти Міністерства освіти УНР (1917 – поч. 1919 рр.) Софія Русова намагалась розвивати кращі демократичні традиції культурно-просвітницької роботи серед дорослого населення початку ХХ ст. Водночас вона підкреслювала важливість позашкільної освіти для дітей і учнів. Зусилля працівників Департаменту спрямовувала на інтеграцію дій Міністерства освіти, Земств і «Просвіти».

Центром позашкільної освіти в земствах Софія Русова бачила «Народний дім», який спільно з «Просвітою» розвивав різні форми просвітницької роботи серед дорослого населення. Планувалось створити три типи таких закладів, у яких мали діяти бібліотеки, хори, кінематограф, музеї, проводитись мистецькі й виробничі виставки тощо. Приділялась увага культурно-просвітницькій роботі у формі «Клубів молоді», які працювали з відповідною категорією населення. Для розв'язання завдань позашкільної освіти зусилля відділу Софія Русова спрямовувала на підготовку відповідних кадрів. Було проведено з'їзд «Просвіти», організовано курси працівників позашкільної освіти, розроблявся проект інституту інструкторів позашкільної освіти. З аналізованих джерел випливає, що на той час позашкільна освіта не була організована в цілісну систему. Не реалізовано також проєкт щодо створення Інституту інструкторів позашкільної освіти. Однією з причин стала суспільно-політична нестабільність в Україні.

Водночас діяльність у цій сфері сприяла накопиченню певного досвіду в проведенні читань і лекцій для народу, організації мобільного кінематографу, народних театрів, мандрівок та екскурсій, які в подальшому набули відповідного розвитку.

Ключові слова: позашкільна освіта, «Просвіта», «Народний дім», «Клуби молоді»,

інститут інструкторів позашкільної освіти.

As a director of the Department of Preschool and Out-of-School Education Sofia Rusova worked in 1917 and early 1919. At this time she developed the best democratic traditions of educational work among the adult population of the early twentieth century. At the same time, she emphasized the importance of out-of-school education for children and students. The efforts of the Department's employees to promote Out-of-School education aimed at integrating the actions of the Ministry of Education, "Zemstvos" and "Prosvita".

The center of out-of-school education in zemstvos Sofia Rusova saw the "People's House". In her opinion, the "People's House" was to develop various forms of education among adults, children and students. It was planned to create three types of such institutions. They had to act: libraries, cinematographers, museums, artistic and industrial exhibitions, etc.

The attention was paid to the development of "Youth Clubs" that worked under the program of out-of-school education. For solving the problems of out-of-school education Sofia Rusova organized the training of relevant workers. There were organized courses for out-of-school education, a draft of the Institute of In-Service Out-of-school Teachers was developed.

It follows from the sources that at that time extracurricular education did not become an integral system. The project for the establishment of the Institute of Instructors for Out-of-School Education has not been implemented. One of the reasons was the socio-political instability in Ukraine. At the same time, activities in this area contributed to conducting lectures among the population, organization of mobile cinema, folk theaters, excursions. These forms of work have been further developed.

Key words: out-of-school education, "Prosvita", "People's Home", "Youth Clubs", Institute of Instructors of Out-of-school Education.

УДК 37.091:374(477) (045)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-14-2-16>

Соловей М.В.,

канд. пед. наук, доц., проректор
Хмельницького обласного інституту
послідиломної педагогічної освіти

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В умовах становлення нової української школи значно актуалізуються проблемні питання всіх її складників, у тому числі й позашкільної освіти, особлива місія якої в сучасному освітньому просторі полягає в забезпеченні права дітей та молоді на вільний розвиток здібностей, професійне самовизначення і самореалізацію.

Глибшому розумінню її сутності, мети і завдання сприяє вивчення процесу її творення в Україні, зокрема й на початку ХХ століття, коли позашкільна освіта усвідомлювалась як культурно-просвітницька робота з широкими верствами населення.

Серед діячів освіти того часу, які приділяли увагу позашкільній освіті, чільне місце посідає постать Софії Русової (1856–1940 рр.), яка, пра-

цюючи директором Департаменту Міністерства освіти УНР (1917 – початок 1919 рр.), докладала значних зусиль щодо її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. в Україні проведені дисертаційні дослідження педагогічних поглядів і діяльності С. Русової, зокрема: громадсько-культурної діяльності (Л. Пінчук, Л. Гонюкова); участі в просвітницькому русі (Л. Груць), спадщини періоду еміграції (О. Джус); її філософсько-освітні й дидактичні погляди (О. Пеньковець, О. Таран, О. Фролова) та ін. До числа дослідників педагогічної спадщини С. Русової, належать: Л. Березівська, Л. Вовк, І. Зайченко, В. Качкан, Т. Ківшар, Є. Коваленко, З. Нагачевська, О. Проскура, О. Сухомлинська тощо. Педагогічні погляди Софії Русової як теоретика позашкільної освіти частково розкриті Г. Пустовітом.

Виділення невіршених раніше частин проблеми. Водночас діяльність Софії Русової на посаді директора Департаменту дошкільної та позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР досліджена недостатньо. Основними джерелами для аналізу цього аспекту діяльності Софії Русової ми обрали документи і матеріали Центрального Державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО) України.

Мета статті – на основі архівних документів проаналізувати окремі аспекти діяльності Софії Русової щодо розвитку позашкільної освіти у 1917 – початку 1919 р. XX ст.

Виклад основного матеріалу. Софія Русова залишила значну наукову спадщину, в тому числі й з питань позашкільної освіти. Основні теоретичні роботи з цієї проблеми вона опублікувала на сторінках педагогічного часопису «Вільна українська школа» [1; 2; 3], а також у праці «Позашкільна освіта. Засоби її проведення» [4].

На думку Софії Русової, позашкільна освіта мала сприяти ліквідації неграмотності дорослого населення, а дітям допомогти глибше зрозуміти, осмислити й узагальнити одержані у школі знання, оскільки «...не можна не бачити, що найкраща школа без позашкільної освіти і її допомоги не дасть великих корисних наслідків» [4, с. 3]. Софія Федорівна наполягала на тому, щоб «дати всьому людові в країні гармонійний, культурний розвиток», сформувати розуміння своїх громадянських прав і обов'язків («...певну свідомість своїх громадянських і людських обов'язків»), важливі для життя компетентності, власне, як писала Софія Русова, дати «ширшу освіту, аніж школа, <...> змогу зрозуміти се життя і знайти собі найкращі засоби, щоб опанувати його» [4, с. 6].

Значний практичний внесок у розвиток позашкільної освіти Софія Русова зробила, працюючи на посаді директора Департаменту дошкільної і позашкільної освіти Міністерства народної освіти, в період 1917 – початку 1919 р. В одній з інструкцій, підготовлених у Департаменті, наголошувалось, що позашкільна освіта «набирає великого значення в кожній державі», де народ бере пряму участь у виборах і управлінні державою. Тому, як зазначалось в одній з інструкцій Департаменту, необхідно багато зробити для «поширення позашкільної освіти і серед неграмотного дорослого люду, і серед тої молоді, яка кінчає лише початкову школу, і з 12 літ залишаються без усякої освіти» [7, арк. 44].

Софія Русова переконувала, що за своєю сутністю позашкільна освіта може задовольнити культурно-просвітні потреби нашого люду в городі і на селі», а тому має «бути проведеною широко» [15, арк. 48], тобто набути значного поширення.

Оскільки в той час позашкільна освіта в Україні організаційно лише зароджувалась, «...по сей час

є в початковому стані, але разом з тим потребою надзвичайно важливою і невідкладною» [15, арк. 49], Софія Русова націлювала відділ позашкільної освіти відповідного Департаменту Міністерства освіти на співпрацю з громадськими організаціями і місцевими органами виконавчої влади, «в яких має надію зустріти для себе велику моральну і матеріальну підтримку» [8, арк. 43].

Перед працівниками відділу ставилися завдання щодо підготовки інструкторів і лекторів для роботи серед селян, робітників і солдатів, а отже, як необхідна умова «складання програм різних курсів, лекцій, каталогів, бібліографічних списків для самонавчання, для лекторів і для бібліотек, програм, складання національних музеїв і при них географічних дослідів по знайомству з рідним краєм» [10, арк. 16].

Отже, Софія Русова і працівники відділу опікувались розвитком мережі позашкільних установ. Завдання ставилося таким чином, що «позашкільні організації мають бути широко проведені по селах, містечках і містах». У законопроекті «Про асигнування на розвиток позашкільної освіти» [9, арк. 43] Міністерство зобов'язувалось надавати матеріальну допомогу «Просвіті», а також вести підготовку працівників для позашкільної освіти, розробляти методичні рекомендації, контролювати практичне втілення відповідних рішень тощо. У рішенні ради міністрів з цього питання зазначалось: «В справах позашкільної освіти <...> Міністерство освіти приходить на поміч земським і міським самоврядуванням, які через особливих фахівців та інструкторів [створюють] – С.М. <...> 1) для позашкільної освіти вечірні школи з навчання грамоти з популярно-науковими викладами; 2) бібліотеки-читальні з найкращим складом книжок; [організують] – С.М. різноманітні культурно-народні розваги, клуби, вистави, хори, екскурсії та ін. [19, арк. 4].

Земствам рекомендувалось утворити при Повітових і Губернських органах управління [9, арк. 8] відділи позашкільної освіти, а отже, «...розробити загальні плани організації мережі установ позашкільної освіти, координувати діяльність повітових та волосних земств, громадських та приватних установ у цих справах; стежити за виконанням загально-губернських планів повітовими земствами і приймати відповідні міри, коли такі плани будуть порушуватися; розглядати плани повітових земств та приводити в життя як ці, так і загальногубернські, шляхом живого безпосереднього зв'язку з повітовими установами та освітніми організаціями; реєструвати по губернії всі культурно-освітні установи; робити статистичні обстеження та звіти по всіх справах позашкільної освіти; розробляти програми шкіл для дорослих, курсів та народних читань, каталоги для бібліотек, каталоги музеїв і т. д.; плани народних будинків» [10, арк. 35].

Окрім цього, перед працівниками ставилось завдання розробляти інструкції з питань організації позашкільної освіти, дбати про матеріальне забезпечення всіх культурно-освітніх установ, а з цією метою формувати книжкові склади, базу наочних посібників, склади діапозитивів та кінофільмів і т. ін.

Софія Русова вживає заходів щодо розвитку різних організаційних форм позашкільної освіти, практика яких була описана нею в теоретичних роботах [4, с. 12]. Це бібліотеки, читальні й шкільні книгозбірні, народні читання, недільні і вечірні школи, курси та народні університети, мандрівки та екскурсії тощо.

Водночас зосереджувалася увага на розвитку такої організаційної форми, як «Народний Дім» (Народні Хати), як центри позашкільної освіти, котрі «стоятимуть справжніми культурно-національними осередками...» [9, арк. 16] і структурно об'єднуюватимуть різні форми просвітницької роботи. Було обґрунтовано три типи таких закладів. Це – «...дім у невеличкому селі, в якому містяться лише головні освітні інституції – бібліотека, читальня, чайна з українським грамофоном і кафедрою чи маленьким помостом для викладу промов і т. і.; крамниця кооперативу <...> Це найпростіший тип Народного Дому, яких бажано мати кілька на район або волость» [7, арк. 44].

Другий тип планувалось створити у «великих селах, він вже містить в собі різні форми позашкільної освіти – бібліотека і читальня, зал для вистав, викладів, лекцій, хату для навчання безграмотних дорослих, національний музей, хату для завідуючого і кооперативні установи – контора льох, крамниця. Усе це вимагає хат 9–10».

Третій рекомендувалось будувати у великих містах. Такий дім включав усі форми позашкільної освіти і за структурою це мав бути «справжній палац, який стане красою і оздобою для міста» [7, арк. 10]. Такий Народний дім мав включати: книгозбірню, театр, кінематограф, картинну галерею та інші підрозділи, які виконували ті чи інші культурно-освітні завдання і мали б відповідну структуру, зміст діяльності якого мав відповідати викликам часу, змінюватись і з плином життя розширюватись.

Так, наприклад, у книгозбірні рекомендувалось створити такі відділи: історичний, географічний, законодавчий, усіх нових законопроектів, як-то земельних, робітничих, громадських, національних та інших сучасних питань; відділ сільського господарства, кооперації, медицини і різних брошур щодо ремесла, а також спортивний, військовий, музично-аматорський і красного письменства та портретів видатних діячів і письменників.

Особлива увага приділялась пересувному кінематографу, який планувалось створити в кожному повіті, «аби сей кінематограф мандрував із села в село, міг би обслужити всі населення повіту» [7, арк. 13].

У розвитку позашкільної освіти Софія Русова значну увагу приділяла «Просвіті», яку вважала основним культурно-освітнім осередком для селян і робітників. Софія Русова згадує, що в частині позашкільної освіти «ми почали організовувати нові й відроджувати старі «Просвіти», вбачаючи в них найкращу форму для поширення освіти серед дорослого населення [5, с. 180]. У доповідній записці до повітових управ і «Просвіт» вона зазначала, що «з огляду на важливість моменту, який переживав український народ, будуючи свою власну державу», необхідно «негайно вжити на місцях по всій Україні заходи для поширення освіти серед дорослої людності» [11, арк. 9–10], звертала увагу на організацію вечірніх шкіл і книгозбірень. За умови створення таких шкіл Міністерство зобов'язувалось «асигнувати додаткову допомогу» [12, арк. 9–10]. Перед «Просвітами» ставилось завдання «по губернських центрах упорядкувати курси для підготовки бібліотек і взагалі освітніх діячів, які вміли найкраще популяризувати наукові знання» [11, арк. 9–10].

На активну роботу «Просвіт» у цей період вказує й С. Сірополко, зазначаючи, що їх розвиток «пішов настільки інтенсивно, що Генеральний секретаріат організував у Києві 20-30 вересня 1917 р. з'їзд її представників» [6, с. 473]. З'їзд накреслив широку програму позашкільної роботи. На «Просвіти» покладались такі завдання: щодо розвитку бібліотечної справи; торгівля книгами; створення школи для неграмотних; проведення лекцій, вистав, створення хорів і національних оркестрів; місцевих музеїв і організація при них гуртків українознавства і мистецтва; організація гуртків молоді для самонавчання; дитячих клубів, майданчиків, дитячих садків, виставок хліборобських та кустарних виробів, мандрівки та подорожі членів «Просвіти» [15, арк. 25]. Губерніальним «Просвітам» доручити організувати на місцях книжкові склади для потреб «Просвіт», «розпочати анкету в видавничій справі; <...> звернути увагу на найкращу форму викладу та мову в популярних виданнях ...» [9, арк. 45].

Позитивно оцінювали роботу «Просвіт» і делегати з'їзду. Разом із тим В. Приходько, торкаючись відносин відділу позашкільної освіти з «Просвітами», зазначає, що це дуже слабкі організації, особливо сільські, й, відповідно, потребують постійної допомоги відділу позашкільної освіти. Виступаючи на з'їзді, він вносив пропозицію виробити інструкцію про те, «що і як їм робити, щоб існуючі просвіти добре розвивались і нові відкривались» [13, арк. 60]. Водночас на місцях в окремих випадках чинився опір, створювались певні перешкоди, на що вказує лист Софії Русової до Брацлавського повітового старости «не чинити утиски в культурно-просвітній роботі «Просвіти» в довіреному Вам повіті» [14, арк. 14].

Створення клубів молоді, «котрі в своїй культурно-просвітній роботі стануть на міцний ґрунт морально-виховальних принципів» [15, арк. 25], Софія Русова розглядала як пріоритетне завдання. На клуби, особливо сільські, покладалось завдання організувати для юнацтва цікавий відпочинок і дозвілля після робочого дня. Пропонувалось проводити літературні читання, лекції та інші просвітницькі заходи, щоб «дати знання для духовного розвитку, сформувати політичну і національну свідомість» [15, арк. 25]. Зверталась увага на створення умов для занять гімнастикою, іграми, спортом для фізичного розвитку молоді. Клуб мав діяти на громадських засадах і бути самоврядним.

Членами клубів молоді могли бути хлопці і дівчата віком від 16–20 р., котрі збираються через день (на перший час), в неділю і по святах. У будні дні клуб працював від 6 до 9 год., чи 7–10 год. вечора, а в свята він міг відчинятись раніше і, відповідно, зачинятись пізніше.

Завідування клубом і відповідальність за його роботу покладалась на інтелігентну, досвідчену людину, котра зуміє відповідно організувати роботу.

Організація позашкільної освіти стримувалась відсутністю навчених кадрів. Їх підготовку не проводили ні учительські інститути, ні учительські курси. Не було й відповідної програми, яка, на думку Софії Русової, має «свої методи, свої засоби, вимагає певної освіти від осіб, які мусять навчати не дітей, а дорослих темних людей» [16, арк. 16].

На прохання земств у 1917 р. Департамент позашкільної освіти двічі організував такі курси. Перші – восени 1917 р., а другі – влітку 1918 р. Перші інструкторські курси при Секретаріаті освіти [17, арк. 50] проводилися в дуже несприятливих умовах. Нестабільність і невизначеність у суспільно-політичній ситуації не додавали впевненості в соціально-культурних перетвореннях в Україні. Тому курси було важко організувати. Як пише Софія Русова в доповідній записці Міністру освіти, «Перші інструкторські курси по позашкільній освіті при Секретаріаті Справ Освітніх проводилися в дуже несприятливих умовах. Саме 20 листопада, коли вони мали відкритись, розпочався заколот по всій Україні і в Києві. Трудно було по вулицях ходити, не то що приїздити з далекої провінції. Чернігівщина замість 20 намічених кандидатів дала усього три. Херсонщина, яка налічувала їх 100, не прислала жодного. Всього зібралось і було до кінця курсів 25 слухачів» [16, арк. 50].

Слухачі опановували принципи, методи позашкільної освіти, питання з історії її розвитку; бібліотечну справу. Вивчали «психологію, Народний театр і його репертуар. Практику театральних вистав. Музичну справу. Організацію хорів,

їх репертуар. Екскурсійну справу. Позашкільну освіту школярів. Історію Земських Інституцій тощо [16, арк. 51].

Програма двомісячних курсів була значно ширшою. Слухачі вивчали історію України, історію українського письменства, географію України, географію чужих країн, природознавство із сільським господарством, гігієну, політичну економію, суспільствознавство, історію робітничого руху в Східній Європі, Росії і Україні.

Разом із тим ці курси «теж не дали певної підготовки, бо обмежувались теоретичними викладами, не були забезпечені ніякими пособіями, ні бібліотеками, і не провадилась практична праця, яка необхідна в цій діяльності». Через це для кращої підготовки діячів позашкільної освіти Департамент позашкільної освіти вийшов з ініціативою створити окремий Інститут як частину Педагогічної Академії або ж «при Фребелівському інституті, або при Університеті як українську Вищу фахову школу» [17, арк. 51]. У положенні про інститут зазначалось, що цей навчальний заклад створюється для підготовки співробітників позашкільної освіти, яким надавалось право працювати як у Міністерстві народної освіти, так і в міських і земських управліннях.

Навчальна програма інституту поділяється на дві частини: теоретичну і практичну, яка реалізується в установах позашкільної освіти. Для цього при інституті планувалось створити Народній Дім, в якому «могли б скупчитись всі галузі позашкільної освіти». Таким було визначено Лук'янівський народній Дім у Києві, який згідно із законом від 11-го січня 1919 року перейшов до Міністерства Народної Освіти. Планувалось, що цей Народній Дім, «не перериваючи своєї культурно-просвітньої роботи, буде, між тим, тією лабораторією, де слухачі Інституту будуть провадити свою практичну роботу».

У теоретичній частині навчального плану інституту передбачалось вивчати такі дисципліни: «...Українська мова. Українська література. Історія України. Принципи і організація позашкільної освіти. Народні Доми (й інші просвітні організації). Народні читання, лекції. Бібліотекарство. Книгознавство/друкування, видавництва і книготоргівлі. Школи й курси для дорослих. Народний театр. Музейне діло, вистави і улаштування наочних приладь. Теорія і практика декламації, ораторського мистецтва. Психологія. Педагогіка. Питання і огляд дитячої літератури. Гігієна в зв'язку з анатомією і фізіологією. Організація позашкільної освіти для дефективних дітей та дорослих. Місцеве самоврядування. Бібліографія/огляд науково-популярної і дитячої літератури; Екскурсійне діло. Естетичне виховання/музика, співи, мистецтво. Статистика позашкільної освіти. Методики окремих предметів для навчання дорослих. Кооперація» [17, арк. 8].

Інститут мав право затверджувати штат викладачів, формувати педагогічну раду, вносити корективи у навчальні плани. Планувалось, що після завершення навчання слухачі будуть одержували звання кандидата позашкільної освіти. Разом із тим цей проект не був реалізований через суспільно-політичні процеси, переїзд уряду на початку березня 1919 р. до Кам'янця-Подільського, де Софія Русова ще деякий час підтримувала місцеві «Просвіти», складала плани позашкільної освіти, була в найближчих стосунках із земським відділом позашкільної освіти» [5, с. 189–190].

Висновки. Софія Русова однією з перших розглядала позашкільну освіту як можливість навчання, насамперед дорослого населення, що проводилось через систему культурно-освітніх заходів з метою подолання безграмотності.

Фронтальне вивчення документів ЦДАВО України сприяло відтворенню загальної картини діяльності Софії Русової на посаді директора Департаменту дошкільної та позашкільної освіти Міністерства народної освіти України (1917–1919 рр.). У кращих традиціях демократичної інтелігенції початку ХХ ст. вона продовжувала роботу щодо розвитку різних просвітницьких форми позашкільної освіти, як-от: бібліотек, кінематографу, театрів, хорів, оркестрів, гуртків, мистецьких виставок, виставок народних виробів, проведення наукових лекцій, народних читань, організації клубів для молоді, музеїв, екскурсій тощо. Роботу відділу позашкільної освіти вона спрямовувала на інтеграцію зусиль урядових і громадських організацій, насамперед «Земств» і «Просвіти». На основі співпраці планувалось розвивати такі форми освіти, які б об'єднувались навколо «Просвіти» в Народному домі (Народній хаті). У цих закладах вона вбачала ефективні освітні осередки поширення знань серед дорослого населення і дітей.

З проаналізованих джерел випливає, що на той час через нестабільність соціально-політичного устрою України, відсутність фінансової підтримки і кваліфікованих педагогічних кадрів позашкільна освіта не зорганізувалась у цілісну систему. Залишився не реалізованим проект Софії Русової щодо створення інституту підготовки кадрів для позашкільної освіти.

Разом із тим ідея підготовки кадрів для позашкільної освіти через систему курсів є, на нашу

думку, позитивною і потребує додаткового розгляду в сучасному дискурсі освіти дорослих.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Русова С.Ф. Позашкільна освіта. *Вільна українська школа*. 1917. № 2. С. 89–91.
2. Русова С.Ф. Позашкільна освіта (продовження). *Вільна українська школа*. 1917. № 3–4. С. 166–169.
3. Русова С.Ф. Позашкільна освіта (закінчення). *Вільна українська школа*. 1918. № 7–8. С. 226–227.
4. Русова С.Ф. Позашкільна освіта. Засоби її проведено. Київ : Дзвін. 1918. 88 с.
5. Русова Софія. Мемуари. Щоденник. Київ : Поліграфкнига, 2004. 544 с.
6. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наук. думка, 2001. 912 с.
7. Інструкція по керуванні Народними театрами, хорами, оркестрами і Департаментом вищої освіти про завдання позашкільної освіти. *Центр. держ. архів вищих органів України*. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 398.
8. Плани та звіти про роботу, документи до них Департаменту позашкільної освіти. *Центр. держ. архів вищих органів України*. Ф. 2201. Оп. 1. Спр. 1000.
9. Закони і Законопроекти про позашкільне і дошкільне виховання. *Центр. держ. архів вищих органів України*. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 503.
10. Доповіді про організацію та діяльність установ шкільної та позашкільної освіти й відділів Міністерства народної освіти. *Центр. держ. архів вищих органів України*. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 516.
11. Доповідна записка С. Русової про значення «Просвіти». *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 381.
12. Звернення Софії Русової до Брацлавського повітового старости. *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 375.
13. Доповідь В. Приходька «Скільки уваги до плану діяльності дошкільної і позашкільної освіти». *ЦДАВО України*. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 158.
14. Звернення С. Русової до Брацлавського повітового старости з проханням не чинити перешкод для культурно-освітньої діяльності товариств «Просвіта». *ЦДАВО України*. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 375.
15. Клуби молоді на селі. *Центр. держ. архів вищих органів України*. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 190.
16. Плани і звіти про діяльність департаменту; звіт про перший з'їзд місцевих товариств «Просвіт». *Центр. держ. архів вищих органів України*. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 157.
17. Протоколи організаційної комісії по утворенню інституту інструкторів позашкільної освіти з матеріалами до них з 23 липня до 8 серпня 1918 р. Підготовка кадрів. *Центр. держ. архів вищих органів України*. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 157.